

برہاداسلطان: شوکمار بٹالوی

Abstract

Shiv Kumar a trend setter poet of modern Punjabi poetry. He died a very young age of 36 years. He was a romantic poet, his poetry has criticised by the progressive and Marxists for not Presenting the harsh realities of life but His poetry is full of pains, miseries, Pathos, lover's agony and above all the sorrows of separation. He wrote a poetic play "Loona" (a new genre of punjabi literature) which is now considered a master piece in the modern punjabi literature. In this play, he granted a new dimension to the traditional story of Pooran Baggat. On this Play, he became the youngest receipient of Sahitya Academy Award. He used to sing his own verses with such a painful voice that forces masses to shed the tears. In this research article, an attempt has been made to explore the life, work and themes of Shiv's Poetry with suitable refrences.

Keywords: Shiv Kumar Batalvi, Trend setter, Modern Poetry, Romantic Poetry, Pathos, Pain, Separation, youngest receipient, Sahitya Academy Award, verse play Loona, Pooran Baggat.

تحصیل شوگر گڑھ ونڈ ویلے پاکستان وچ شامل ہون والی ضلع گورداسپور دی واحد تحصیل سی۔ ایس تحصیل نوں بارڈر تے ہون پاروں طرح طرح دیاں اوکڑاں دا سامنا کرنا پیندا اے پر کجھ گلاں پاروں ایس نوں اچھ وی حاصل اے۔ اک تے پاکستان دا معیاری وقت شوگر گڑھ دے پنڈ عنایت پور گروہ توں مایا جاؤندا اے۔ دو جا پاکستان وچ دریائے راوی وی ایٹھوں ہی داخل ہوندا اے۔ ایہ واحد تحصیل اے جیہدی سرحد انڈیا تے مقبوضہ جموں و کشمیر نال ملدی اے۔ ونڈ توں بعد ایس نوں ضلع سیالکوٹ دی تحصیل بنادتا گیا تے فیر 1991ء وچ نارووال نوں ضلع دا درجہ دان کیتا گیا تے شوگر گڑھ ضلع نارووال دی تحصیل بن گئی۔ گوردوارہ کرتار پور صاحب شوگر گڑھ تے نارووال دے وچکار واقع اے۔ تحصیل شوگر گڑھ دی شرح خواندگی نہایت بلند اے تے ایس لحاظ نال پنجاب دی نمبر 1 تحصیل اے۔⁽¹⁾ حیاتی دے ہر شعبے وچ ایٹھوں دے وسزیکاں نمایاں خدمات سرانجام دتیاں نیں۔ بالی وڈ دے فنکار دیو آنندوی ایٹھوں دے جم پل نیں تے جدوں پنجابی شعر و ادب اتے جہات ماری جائے تے عبداللہ

قادری، خورشید احمد مسافر، محمد غوث نقشبندی، سلیم خاں گمی، حکیم ارشد شہزاد، ڈاکٹر امجد علی بھٹی، ڈاکٹر ریاض شاہد، عارف محمود ملک، صابر عزیز تے طاہرہ سرا دے نام سامنے آؤندے نیں۔ تے ایہناں سبھناں توں اڈ جدید دور دے بے حد مقبول شاعر شوکار بٹالوی دا تعلق وی ایس سلکھنی تے اکھی دھرتی نال اے۔ ایہ شکر گڑھ دے اک پنڈ ”بڑا پنڈ لوہیاں“ وچ ہندو برہمن خاندان دے گھر 2 جولائی 1936ء نوں پیدا ہوئے۔ میٹرک دی سند وچ اوہناں دی تاریخ پیدائش 18 اکتوبر 1937 لکھی گئی اے پر غالب گمان اے کہ اوہ 1936ء وچ جے کیوں جے اکثر لوگ سکول داغلے ویلے بالوں دی عمر گھٹ لکھواندے نیں۔⁽²⁾ قریبی قصبے ظفر وال نوں جدوں یکم جولائی 2009 وچ تحصیل دا درجہ ملیا تے بڑا پنڈ دی تحصیل ظفر وال وچ شامل کردتا گیا۔⁽³⁾ شوکار بٹالوی دے والد داناں پنڈت کرشن گوپال سی تے اوہ محکمہ مال وچ پٹواری سن، اوہناں دی والدہ شانتی دیوی اک گھریلو خاتون سی۔ اوہناں دی وایج بہت سریلی سی۔ ایہ خوبی شوہراں نوں ماں ولوں وراثت وچ ملی۔ واضح رہوے کہ بڑا پنڈ وچ اوس ویلے ہندو اکثریت وچ سن، اوس ویلے دے مندر اراج وی موجود نیں۔

وڈ ویلے شوہراں دی عمر گیارہ ورہے سی جدوں اوہناں دے خاندان نے بٹالہ وسوں اختیار کیتی، اوہناں دے والد نے ملازمت جاری رکھی۔ پرائمری تعلیم شوکار ہوراں ایہتھوں ای حاصل کیتی جد کہ دسویں دا امتحان اوہناں سالویشن آرمی ہائی سکول توں 1953 وچ پاس کیتا تے فیر بیرنگ یونین کر سچین کالج بٹالہ وچ ایف ایس سی وچ داخلہ لیا پر ایف ایس سی مکمل نہ کیتی تے ایس این کالج قادیاں وچ آرٹس وچ داخلہ لیا۔

شوہراں دا مزاج شاعرانہ تے ادیبانہ سی پر فیروہی اوہ دو جے سال ایس پروگرام نوں بناں مکمل کیتے چھڈ گئے۔ ایدوں کچھ اوہناں بچتا تھ ہما چل پردیش وچ سول انجینئرنگ دے ڈپلومے وچ داخلہ لیا پر ایس نوں وی مکمل نہ کر سکے۔ فیر کچھ چر واسطے گورنمنٹ آرڈی کالج ناہوا وچ داخلہ لے لیا، اتھتھے وی کامیابی حاصل نہ کر سکے۔ ایہ صورتحال ویکھ کے اوہناں دے پیو نے اوہناں نوں محکمہ مال وچ پٹواری لگوادتا۔ اتھتھے اوہناں اک ریٹائرڈ پٹواری نال ساز باز کر لئی تے 1/3 تنخواہ اوہنوں دے دے اوہ دے کولوں کم کروان لگ پئے ایہدے باوجود ایہ نوکری بہت چر نہیں چلی تے شوہراں 1961 وچ ایس ملازمت توں استعفیٰ دے دتا۔⁽⁴⁾

بچتا تھ دے اک میلے وچ اوہناں دی ملاقات پائل ناں دی ٹیاری نال ہوئی پر بعد وچ جدوں شوہریں اوہنوں ملن گئے تے اوہدی موت دی خبر اوہناں تے بجلی بن کے ڈگی۔ ڈاہڈے دکھ پیٹھ اوہناں ”مینا“ ناں د امرتھ تخلیق کیتا۔ ایس توں بعد اوہ پنجابی لکھاری گربخش سنگھ دی دھی دیاں زلفاں دے اسیر ہو گئے پر مذہب دے تفاوت دے باعث اتھتھے وی اوہ کامیاب نہ ہو سکے تے اوس ٹیاری نے امریکہ جاکے ویاہ کر لیا محبت دی ناکامی نے اوہناں تے ڈاہڈا اثر کیتا اوہناں شراب نوشی شروع کر

دتی۔⁽⁵⁾ پر جدائی دا ایہ کرب اوہناں دی شاعری نوں امر کر گیا تاں ہی تے اوہ ”برہا دا سلطان“ اکھوائے۔ جدوں شو جی ہوراں اوہدے پہلے بچے دی پیدائش بارے سنیا تے ایہ نظم لکھی:

شکرا/ مائے نی مائے! / میں اک شکرا یار بنایا/ اوہدے سر تے گلگی/ تے اوہدے پیریں جھانجھر/ تے اوہ چوگ چکیندا آیا/ نی میں واری جاں!/ اک اوہدے روپ دی/ دھپ تکھیری/ دوجا مہکاں دا ترہایا/ تیجا اوہدا رنگ گلابی/ کسے گوری ماں دا جایا/ نی میں واری جاں⁽⁶⁾

جدوں اوس ٹیارن دے ہاں دوجا بال جمیا تے کسے نے شو ہوراں نوں آکھیا کہ ہن وی کوئی نظم لکھو تے شو ہوراں جواب دتا کہ ”میں اوہدا ٹھیکہ لیا ہویا اے۔ اوہ بچے بنائی جاوے تے میں اوہدے تے کوتا بنائی جاواں۔“⁽⁷⁾

شو ہوراں دا اپنی ذات برہمن دی اک ہندو سوانی ارونا جی نال 5 فروری 1967 وچ ویاہ ہويا۔ اوہدا تعلق کیری منگلیال ضلع گورداسپور نال سی۔ ایہ اک کامیاب شادی سی اوہناں دا سپتر مہربان بٹالوی 12 اپریل 1968 تے دھی پوجا 23 ستمبر 1969 وچ پیدا ہوئے۔ پوجا نال شو ہوراں نوں انتاں دا پیار سی۔ یاراں دوستاں دے مطابق شو ہوریں ایس ویاہ تے ایس کر کے راضی ہوئے کہ ارونا جی دی مشابہت اوہناں دے پیار نال سی۔ ویاہ توں بعد اوہ چندی گڑھ منتقل ہو گئے تے اتھے اوہناں اسٹیٹ بینک آف انڈیا وچ پی آر او دے طور تے ملازمت کر لئی، اوہناں نوں اسٹیٹ بینک دی لائبریری دی ذمہ داری سونپی گئی۔⁽⁸⁾

چندی گڑھ اوہ بڑیاں امیدیاں تے آساں لے کے آئے سن پر بے رحم نقاداں نے اوہناں نوں یاسیت دیاں ڈونگھائیاں وچ سٹ دتا۔ اوہ بے حد حساس بندے سن، اک تے عشق وچ ناکامی تے دوجا نقاداں دی بے جا تنقید نے رہی سہی کسر پوری کر دی۔

1970ء وچ اوہ لندن دے دورے تے گئے، اتھے اوہناں BBC نوں انٹرویو دتا مہندر کول نے اوہناں نوں سوال کیتا کہ اوہناں شاعری کیوں شروع کیتی ایہدے جواب وچ شو جی آکھیا کہ:

”سیدھی سی بات ہے کہ کوتا جو ہے ناں وہ ایک حادثے سے پیدا نہیں ہوتی، کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ شاید کوتا محبت سے پیدا ہوتی ہے کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ کوتا فرسٹریشن جب ہوزندگی میں یا اداسی ہو تب پیدا ہوتی ہے۔ میرا خیال ہے کہ میرے میں جو کوتا پیدا ہوئی اس میں سب کچھ تھا۔ سب سے پہلے جو زندگی میں جو ہندوستانی زندگی میں بات ہے وہ یہ ہے کہ وہاں کلاسز ہیں، شرینیاں ہیں، بیٹی ہوئیں، ان میں کوئی لوئر مڈل کلاس کا ہے، کوئی مڈل کلاس کا ہے۔ ان کا دکھانت ہے۔ ہر آدمی، ہر باپ، ہر ماں ایک جوئے کی طرح ناں وہ اس کو پڑھاتے ہیں یا پڑھاتی ہے اور دس

سال کے بعد وہ سوچتے ہیں کہ انہیں واپسی ملے گی تو میرے باپ بھی تحصیلدار تھے اور ان کا بھی یہی خیال تھا اور مجھے نہیں پتا کہ میں شاعر کا ہے کو ہوں۔“ (9)

مہندر کول ہوراں دے ایس سوال تے کہ اکثر شاعر کسے ناامیدی، ٹھیس یا محبت وچ ناکامی توں بعد شاعری کردے نیں۔ شو ہوراں جواب دتا کہ ”کاہے کی ٹھیس مجھے کوئی دکھ نہیں محبت کا یا کسی بات کا جتنی شائد مجھے محبت ملی ہے پنجاب کے کسی شاعر کو نہیں ملی۔“ (10)

شو ہوراں دی ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ اوہناں دے گیت لوک گیتاں وانگ زبان زد عام نیں۔ شو ہوراں دی واج وچ انتاں دا سوزی۔ اوہناں دے سنگیاں کئی وار ایہو جئے وچاراں دا اظہار کیتا کہ جدوں اوہ گاؤندے تے کڑیاں، بالیاں زار و قطار ونا شروع کردیندیاں۔

شو ہوراں دی واج دا سریلا پن والدہ ولوں وراثت وچ ملیا تے دو جا محبت وچ ناکامی توں سوز پیدا ہویا۔ لندن دورے دے دوران اوہ مختلف ادبی محفلاں وچ شریک ہوندے رہے پر اوہناں دی صحت مسلسل زوال پذیر رہی۔ کلہ پیپ ٹھا کرنے اوہناں نوں وگڑ دی صحت دا احساس دلایا تے شو جی آکھیا کہ:

"Tell me something that I already not know" (11)

لندن توں واپسی ستمبر 1972 وچ ہوئی اوس ویلے اوہ اپنی شاعری تے ترقی پسنداں ولوں تنقید پاوڑں سخت دکھی سن اوہناں دی صحت وی بہت خراب سی پر اوہ لا پرواہی کردے۔ دو مہینے بعد صحت مزید خراب ہوئی، اوہ نقادوں دی سخت تنقید نوں دل دا روگ بنا بیٹھے ایس دوران اوہ سخت مالی مسائل دا شکار سن، مشکل دی ایس گھڑی وچ اوہناں دے مطلبی یار دوست اوہناں نوں چھڈ گئے پر اوہناں دی بیوی ارونا نے سیکٹر 16 چندی گڑھ دے اسپتال وچ اوہناں نوں داخل کرا دتا، کچھ دناں دے علاج توں بعد اوہ گھر واپس آ گئے فیروزہ ماہ بعد امرتسر دے اسپتال داخل ہوئے، اوہ ہسپتال جان دینا نہیں چاہندے سن تے اپنے آبائی گھر بٹالہ آ گئے بعد وچ کیری منگیال یعنی سوہریاں گھر منتقل ہو گئے جتھے 6 مئی 1973 دے دیہاڑے صبح سویرے عین عالم شباب ویلے ایس بے رحم دنیا توں مکھ موڑ گئے۔ (12) اپنی شاعری وچ اوہناں کئی تھاواں تے جوانی ویلے موت دی پیش گوئی کیتی اے:

اساں تاں جو بن رتے مرنا / مڑ جانا اساں بھرے بھرائے / بھر تیرے دی کر پرما /
اساں تاں جو بن رتے مرنا / جو بن رتے جو دی مردا / پھل بنے جاں تارا / جو بن
رتے عاشق مردے / جاں کوئی کرما والا / جاں اوہ مرن / کہ جیہناں لکھائے / بھر
دھروں وچ کرماں / بھر تہاڑے اساں مبارک / بال ہیشٹیں کھڑنا / اساں تاں
جو بن رتے مرنا (13)

لکھتاں:

”پیڑاں دا پراگا“ 1960 وچ چھاپے چڑھیا ایہدے وچ 25 نظماں شامل نیں، ایہ نظماں

1957 توں 1960 دے عرصے وچ تخلیق کیتیاں گئیاں تے اکثر نظاماں وچ دکھ، درد، جدائی، کرب تے موت دی امنگ نمایاں اے۔

شو جی دی دوجی تخلیق ”لا جوتی“ محض اک سال بعد 1961 وچ چھاپے چڑھی ایہدے وچ اوہناں دا تخلیقی انداز نمایاں ہو کے سامنے آیا۔ موضوعات دا تنوع وی ایس تخلیق دی اہم خوبی تھی جاندی اے۔ منظر نگاری وی ایس تخلیق وچ نمایاں اے۔

”آٹے دیاں چڑیاں“ شو ہوراں دی تہی لکھت 1962 وچ چھاپے چڑھی ایس وچ شو ہوراں دا انداز دوجیاں دونواں تخلیقات توں وکھ اے۔ مرکزی خیال برہادے گرد گھمدا اے تے برہانوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کر کے کئی موضوعاں نوں جنم دتا گیا اے۔ پنجاب یونیورسٹی (انڈیا) دے لیٹگو انج ڈیپارٹمنٹ نے ایس تخلیق تے اوہناں نوں اول انعام دتا۔

شو جی دے گیتاں دا مجموعہ ”مینوں وداع کرو“ 1963 وچ لاہور بک شاپ لدھیانہ نے چھاپیا۔⁽¹⁴⁾ ایہدے وچ موت دے منتظر شو ہوراں نے اپنی ایس انوکھی خواہش نوں کئی زاویاں نال الکیا اے۔ اپنے آپ نوں اگلی تے ابدی دنیا ول ودھدا محسوس کردے نیں تے اپنے احساسات نوں گیتاں راہیں قاری تے سامع تیکر اپڑا دیندے نیں۔ آہندے نیں:

میرے گل رو/نی میری عمر ابی جئے/ایہ رت کئی جد میرا جو بن نہ بھریا نہ اونا/

اٹھے پہر دل دگیری/میں بھلکے نہیں جیونا/اگ لگی/اک روپ دے بیلے/دو جے

سورج سر تے آئے/سیونی/میری ایہ رت ایویں پئی ور تھا ہی جائے⁽¹⁵⁾

ایس تخلیق دا انتساب بلونت کارگی ہوراں دے ناں اے۔

”برہا توں سلطان“ دے ناں توں شو کمار ہوراں آپ اپنیاں 111 بہترین نظماں دا انتخاب کر کے 1964ء وچ چھاپے چاڑھیا۔ ایس مجموعے دا انتساب اوہناں پروفیسر موہن سنگھ تے امرتا پریتم ہوراں دے ناں کیتا جدوں کہ لوک ساہت پرکاش، امرتسر نے ایہہو چھاپیا۔ ایس سال ہی اوہناں دی دوجی لکھت ”درد مندیاں دیاں آہیں“ وی چھاپے چڑھی۔ ایہدے وچ 27 نظماں تے گیت شامل نیں۔ انتساب اوہناں دے قریبی دوست دلپ سنگھ دے ناں اے۔ جس نوں اوہ وڈا بھرا سمجھدے سن۔ ایہ لکھت دربار پبلشنگ ہاؤس امرتسر نے چھاپی۔

”لوناں“ جس نوں Poetic Drama یا Verse Play آکھیا جاند اے۔ اوہناں دے فن تے اعلیٰ فکر دی پکیائی دا ثبوت اے ایہ لکھت 1965ء وچ چھپی۔⁽¹⁶⁾ ایہدے وچ اوہناں پورن بھگت دی روایتی داستان نوں نویں رنگ وچ پیش کیتا اے تے لوناں دا کردار نویں منظر نامے وچ پیش کر کے نسوانی جذبات تے خواہشاں نوں انتہائی چابکدستی نال نمایاں کیتا اے۔ پورن بھگت دے روایتی قصے وچ قادریار ہوراں لوناں نوں بدی دی علامت بنا کے پیش کیتا اے جو پورن نوں مترکی ماں دے روپ وچ

بدی دل پریری اے پر شوکار ہوراں لوناں راہیں جوان سوانی دے جذبیاں دی ترجمانی کیتی اے۔ استھے اوہ انسانی نفسیات دے ڈاڈے جانو جاپدے نیں۔ ہندوستان دی ادبیات دی اکیڈمی ساہتیہ اکیڈمی نے ایس تخلیق تے شوکار جی نوں ساہتیہ اکیڈمی ایوارڈ سال 1967ء وچ نوازا۔⁽¹⁷⁾ ہن تیکر ایہ ایوارڈ حاصل کرن والے شوکار جی سب توں کم عمر شاعر نیں۔ صرف اٹھائی سال دی عمر وچ اوہ ایس ایوارڈ دے حقدار بنے۔ 1960ء توں 1965ء تیکر چھ ورہے اوہناں دیاں تخلیقات مسلسل منظر عام تے آؤندیاں رہیاں پر ایس توں بعد پنج ورہے دے وقفے توں بعد اوہناں دی چھتر صفحیاں تے مشتمل اک لمی نظم ’میں تے میں‘ چھاپے چڑھی ایس لمی نظم نوں اوہناں مشہور شاعر ساحر لدھیانوی دے ناں کیتا اے۔ منفرد انداز دی ایہ نظم جدید دور دے منکھ تے نفسیاتی عوامل دا احاطہ کردی اے۔ ایس بارے شوکار ہوراں اپنے وچار انچ پیش کیتے:

"The legend in this poem is not mine, nor is its truth my truth... Whatever is mine is the truth of this legend is the truth of my being not of my person. Its Psychological background is only a Phenomenon of the intellectual and moral scepticism of the Present generation. The truth of the hero of this Poem is Protest against the false and moral values of today. It is the revolt of modern man's disintegrated Personality against The death of his true being".⁽¹⁸⁾

اج دے بندے دالمیہ اپنی ذات دی گم شدگی اے تے اپنی پہچان واسطے اوہ سماج دیاں جھوٹھیاں تے کھوکھلیاں ریتاں وچ الجھ کے اپنی ذات نوں پہچان دین دا ہر کردار اے۔ ایہو مرکزی خیال اے شوکار دی لمی نظم ’میں تے میں‘ دا۔

اوہناں دی آخری تخلیق 1971ء وچ ’آرتی‘ دے ناں توں چھپی جدوں کہ اوہناں دے دنیا توں چلے جان توں بعد ’الوداع‘ دے ناں توں اوہناں دی لکھت گروناک دیو یونیورسٹی امرتسر نے 1974ء وچ چھاپے چاڑھی۔ نال ہی گروناک دیو یونیورسٹی نے ادیبان تے شاعراں واسطے شوکار بٹالوی ایوارڈ دا اجراء کیتا جو ہر سال بہترین لکھتاں اتے دتا جاندا اے۔⁽¹⁹⁾

پنجابی دی مہان شاعرہ امرتا پریتم ہوراں اوہناں نوں ’برہا داسلطان‘ آکھیا تے ایس سرنانویں پیٹھ اوہناں دیاں نظماں تے گیتاں دا انتخاب 1993ء وچ ساہتیہ اکیڈمی ولوں چھاپے چڑھیا۔⁽²⁰⁾

شوکار بٹالوی ہوراں نوں رومانوی شاعر آکھیا جاندا اے۔ BBC نوں انٹرویو دیندے شوکار ہوراں اک سوال دے جواب وچ آکھیا کہ اوہناں ’’رومانک کوٹا لکھی بلکہ شروع دی تے ساری کوٹا رومانک اے‘‘۔⁽²¹⁾

اوہناں دی شاعری وچ رومانیت دا جائزہ لین توں پہلاں ویکھنے آں کہ رومانیت ہے کیہ؟ علمی

اردو لغت وچ رومان، رومانی تے رومانیت دے معنی ”تخیل پرستی تے عاشق مزاجی“ دے نیں۔ (22)
مختصر اردو لغت تے اعجاز اللغات وچ رومان دے معنی عشق و محبت تے پیار دے گئے
نیں۔ (23) فیروز اللغات وچ رومان دے معنی درج ذیل نیں۔

”Romance کا مورد ادب کی وہ صنف جس میں حقیقی زندگی سے غیر متعلق واقعات بیان کئے جائیں۔ فرضی داستان حیرت انگیز واقعہ عشق و محبت کی داستان“۔ (24)

ابوالاعجاز حفیظ صدیقی تے کشاف تنقیدی اصطلاحات وچ رومان دی تعریف ایہناں اکھراں وچ کیٹی گئی اے:

”اردو میں رومانس اور رومانیت کے مقابلے میں رومان کے ایک محدود معنی ہیں جن میں حسن فطرت کی دلا ویزیوں، نسوانی حسن کی فریب کاریوں اور نزاکت و نفاست کو بنیادی اہمیت حاصل ہے“۔ (25)

ساڈے اکثر نقاداں تے شاعراں، ادیبیاں حسن فطرت، حسن و عشق، جدائی تے تخیلاتی کیفیات نوں رومانویت داناں دتا اے۔ دراصل ایہ تحریک کلاسیکیت دے رد عمل دے طور تے ابھری ایس واسطے پروفیسر احتشام حسین ورگے نقاداں ایہہ نوں روایت توں بغاوت، نئی دنیا دی تلاش، خواباں، خیالاں دی محبت، وغیرہ داناں دتا اے ایہدے نال نال دکھ درد تے کرب وغیرہ ایہدے بنیادی عناصر نیں۔ جدوں ایسں شوکار بٹالوی دی شاعری نوں پرکھنے آں تے ایہ سارے رنگ اوہناں دی شاعری وچ جا بجا ملدے نیں۔ مثلاً پیڑاں دا پرگا، وچ اک نظم ”پچھی ہو جاواں“ وچ آکھدے نیں کہ:

جی چاہے پچھی ہو جاواں / اڈ دا جاواں گاؤندا جاواں / ان چھوہ سکھراں نوں چھوہ
پاواں / اس دنیا دیاں راہواں بھل کے / فیر کدی واپس نہ آواں / جی چاہے پچھی
ہو جاواں / جا اشناں کراں پیماں ڈان دا پانی / مان سروورے دے بہہ کنڈے / ٹٹا
جیہا اک گیت میں گاواں (26)

ایس نظم تے اک سرسری جی جھات وی ایس گل دانتارا کردیندی اے کہ شو جی ایس دنیا تو فرار چاہندے سن۔ اوہ ایس فانی دنیا توں ابدی دنیا ول پرتنا چاہندے سن۔ ایہ اک خواہش دا اظہار اے جو کہ طبیعات توں روحانیت ول دا سفر اے۔ خواب توں حقیقت ول جان دی جستجو اے۔ BBC نوں انٹرویو دیندیاں ہوئے اوہناں اپنی ایس خواہش دا اظہار ایہناں شہداں راہیں کیتا سی:

”میں بھی بھاگنا چاہتا ہوں..... اپنے آپ سے دور زندگی میرا خیال ہے ہم سب لوگ ہیں ناں ایک Slow Suicide ہے۔ اک آرام سے موت مر رہے لوگ ہیں اور یہ ہر Intellectual کے ساتھ ہوگا۔ اور یہ دکھانت ٹریجڈی اس کے ساتھ رہے گی کہ وہ ہر پل مر رہا ہے“۔ (27)

جس طرح جان کیٹس ”Ode to Nightingale“ وچ ”Negative Capability“ دی مدہوش کن کیفیت وچ ایس دنیا دیاں تلخ حقیقتاں توں فرار واسطے رومانیت داسہارا لے کے ابدیت ول مڑنا چاہندے سن اوہی تصور شو ہوراں دی ایس نظم وچ نمایاں نظر آؤندا اے۔ شوکماریجی نوں 19 نومبر 2012ء دے ”Dawn“ وچ شکر گڑھ دا جان کیٹس آکھیا گیا۔⁽²⁸⁾ جان کیٹس تے شو ہوراں دی حیاتی تے فن و فکر وچ کئی مماثلتاں موجود نیں پر شوکماریجی ایس توں انکاری نیں۔ ایس کچھ بارے فیر کسے ویلے گلاں سانجھیاں کراں گے اتھے صرف شو جی دی شاعری دا جائزہ پیش کرنے آں جو اپنی نظم ”لاجونتی“ وچ ہجر دے عذاب نوں انج الیکدے نیں:

یاد میری دی لاجونتی نوں/ تیرے برہے نے ہتھ لایا اے/ پیڑ میری دے زرد
پتیاں نے/ تیری سردل تے سرنوایا اے/ بیتے ورھیاں دے گہرے ساگر وچ/ فیر آیا
اے جوار بھاٹا/ صدق میرے دے سیکھ گھوگھ/ ملاح سمیاں دا چک لیا اے/
راتڑی دے سیاہ میرے وچ/ کھوہ چانن دا گڑر ہیا اے/ چپ دی میں ملیم گا دھی
تے/ ہجر تیرے دا غم بٹھایا اے/ ہنجواں دی جھلارتی وچ/ دید تیری داسوہل
سپنا/ مل کے وٹنا محبتاں دا/ وے شوق میرے نے مڑنہایا اے⁽²⁹⁾

ہجر، برہا یا جدائی و ہناں دی شاعری وچ کئی رنگاں وچ تے کئی جذبیاں راہیں اُلکی گئی اے۔
ہجر دیاں کلقتاں دا ذکر اوہناں دی شاعری دی روح اے۔ ہجر دے دکھ درد دے بیان نے اوہناں نوں
پنجابیاں دے دلاں دی دھڑکن بنا دتا۔ مثلاً اپنی اک نظم ”لوہے دا شہر“ وچ لکھدے نیں:
لوہے دے اس شہر وچ/ پتل دے لوک رہندے/ سکے دے بول بولن/ شیشے
دا ویس پاوندے/ جستی ایہدے گنگن تے/ پتل دا چٹھدا سورج/ تانبے دے
رکھاں اپر/ سونے دے گر جھ بہندے/..... اس شہر دے ایہ واسی/ برہادی جون
آوندے/ برہا ہنڈا کے سیکھ/ سکھنے ہی پرت جانندے⁽³⁰⁾

مارکسی تے ترقی پسند نقاداں دا شو ہوراں دی شاعری تے سب توں وڈا اعتراض ایہ ہی سی کہ
حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں نظر انداز کر کے اوہ عشق، محبت تے برہا دا راگ الاپدے نیں پر اوہناں دی
شاعری وچ ”سکے دا بول بولن والے“ تے ”سونے دے گر جھاں“ دا ذکر ایس گل دی نفی کردا اے۔ اوہ
حیاتی دیاں تلخ سچائیاں نوں پوری شدت نال محسوس کردے نیں تے اوہناں نوں اپنی شاعری وچ بیان
کردے نیں پر اوہ تخیل دی پرواز راہیں ایس کائنات توں دور پرے جانا چاہندے نیں جتھے ایہ تلخیاں نہ
ہوں۔ اتھے برہا تے جدائی کسے صوفی دے نظریات دی دس پاؤندی اے جو ذات حقیقی دے ہجر وچ مبتلا
حیاتی وچ مادے نوں کوئی اہمیت نہیں دیندا۔ اوہ عشق تے ہجر دے جذبے راہیں زندگی دیاں تلخ سچائیاں
نوں اپنیاں نظماں تے گیتاں وچ رومانوی انداز نال بیان کر جانندے نیں:

ہے میری بچی چتنا نہ کر/ کیہ ہویا جے ہاں سکی گرا/ کیہ ہویا جے بھل چکا ہے/ مینوں
میرا قبیلہ.....؟/ لکھ پہاڑاں توں بھارا ہے/ زندگی دا ساوا تیرا/ اس توں وی ودھ
بھارا ہوندا اے/ جیوں لئی روزگار وسیلہ/ کیہ ہویا جے روٹی خاطر/ میرے لئی نیں
سھے گئے مر/ میں زندگی نوں بلواوا کن/ لاش کسے دا موڈھا پھڑکے/ جانا ہے تر! جانا
ہے تر/ ہے میری بچی چتنا نہ کر/ کیہ ہویا جے ہاں سکی گرا (31)

غم روزگار ہر زندہ روح واسطے اہمیت دا حامل ہوندا اے، کوئی عاشق ہووے یا شاعر، صوفی
ہوئے یا فقیر، ایہدے توں کوئی وی مبرا نہیں۔ تے شوہریں وی ایس غم وچ عام لوکاں دی طرح الجھے
رہے پر رومانیت دا سہارا لے کے اوہ ایس غم توں نجات پاؤن دا وسیلہ کردے نیں۔ ایس رومانوی
انداز نال اپنے عشق دی داستان ایہناں اکھراں وچ قاری تے سامع تیکر اپڑاندے نیں:

میں ایس اداسی رت نوں/ سوار بلیا بھجیا/ تے اپنے جنگل وچ میں/ چند دے واکن
آگیا/ میں اپنے صحرا وچ/ پیلی ریت بن بن اڈیا!/ تے فیر جداس رات دا/ سورج
گراں وچ بھجیا/ میں سپندی بھال وچ/ چندن دے ون وچ بھجیا/ پر بھگنا دا سفر ایہ
کئی روز تک نہ پگیا/ تے فیر میرے پنڈاک/ سہنی پراہونی آگئی/ جوٹھی زری لاہور دی/
اکھیاں نوں اک جہی لاگئی/ تے پون میرے وناں دی/ کجھ ہور وی نشیا گئی (32)

ایہ سہنی پراہونی اوہناں نوں برہا دا سلطان بنا گئی۔ تاں ہی تے اوہناں آکھیا:

برہا توں سلطان/ برہا برہا آکھیے/ جس تن برہانہ ایتجے/ سوتن جان مسان/ اسیں
سبھ برہا گھر جمدے/ اسیں برہا دی سنتان (اولاد)/ برہا کھائیے، برہا پائیے/ برہا
آئے ہنڈان/ اسیں برہا دے مندریں/ دکھدے دھوف سماں/ بن برہا عمر
سگندھیاں/ سبھے بنسا (فنا) جان (33)

بھانویں اوہناں دی شاعری وچ رومانویت دے سارے عناصر موجود نیں پر اوہ اپنے آل
دوالے دے وی پوری طرح جانو نیں۔ اوہناں دی مدہوشی وچ ہوش دیاں گلاں موجود نیں۔ اپنے تخیل دی
اڑان نوں حقیقت ول موڑ دے اپنی اک لمی نظم ”آواز“ وچ آکھدے نیں کہ:

.....سنو سنو آواز ایہ/ کہ وقت دا سوال ہے!/ کہ فیر/ ساڈے تاریاں دا/ آ رہیا
زوال ہے!/ کہ فیر/ ساڈے سورجاں نوں/ کھا رہیا زنگال ہے!/ کہ فیر
ساڈے وطن دے/ مونہہ تے کوئی ملال ہے!/ کہ فیر ساڈی آبرو دا/ جھوٹ
رہیا گلال ہے!/ سنو سنو آواز ہے/ ایہ ہند دے عوام دی!/ آواز/ ہندو، سکھ
تے/ عیسائی مسلمان دی!/ آواز/ ایہ قرآن دی/ آواز ایہ پران دی/ نہرودے
وار توں تساں/ جو ایہ آواز نہ سنی!/ تاں/ ایہ آواز پتھراں دا/ روپ دھار جائے

گی! / گاندھی دے پوچھو تساں / جے ایہ آواز نہ سنی / تاں ایہ آواز دامنوں دی /
آپ پاڑ کھائے گی۔۔۔۔۔ (34)

ایس نظم وچ اوہناں دا سیاسی تے سماجی شعور سامنے آواں اے کہ اوہ اپنے ارد گرد ہوں
والیاں نا انصافیاں تے دھرو دے ڈاڈے جانوسن۔ ہندو، سکھ، عیسائی تے مسلمان ورگے اکھراں دا ورتارا
اوہناں دے سیکولر ہون دی دس وی پاؤندا اے۔

سماجی تے سیاسی شعور دے نال نال اوہ اپنی شاعری وچ تانیثیت (Feminism) دے پرچارک
وی نظر آوندے نیں اوہناں دا Verse Play ’لوناں‘، نہ صرف فنی لحاظ نال نواں رجحان سامنے لے آوندا
اے سگوں ’لوناں‘، دے روایتی کردار نوں نویں زاویے نال پیش کرنا تے ایہوجی سوانی دے جذبیاں
توں نقاب چکنا جو اک وڈیری عمر دے مردناں ویاہی جائے، ہندو سماج وچ اک مرد دی روشن خیالی دا
ثبوت اے۔ ایس توں اڈا اوہناں دیاں کئی نظماں دے عنوان وی سوانیاں دے ناں اتے نیں۔ جیوں کہ
”نوراں“، ”شیشو“، ”لچھی کڑی“، ”سیماں“ وغیرہ۔

کائنات دا سب توں حسین رشتہ ماں، اے تے شوہراں ایس رشتے نوں کئی اندازاں وچ اپنی
شاعری دا حصہ بنایا اے۔ کدی گیت وچ تے کدی نظم وچ اپنے دکھاں نوں ماں نال سانجھا کیتا اے۔
تانیثیت دے ایس علمبردار نے ماں توں وکھ عورت ذات نوں ایس طرح خراج تحسین پیش کیتا اے۔

ایہ عورت ذات / پیڑاں دی چھٹاں، سوگاں دی قبر / پارو دا لہو، سیتا دا صبر / آدم دا
بدن، موتاں دی فجر / بے رنگ کلی، بے نور نظر / مردار خزاں مایوس ابر / رت پھوک
چنگ، اک جوت دگھن / اک ہوس چتا، اک حرص کفن / پریتاں دی سستی، پاپاں دا
ہون / چپ شون خلا، سنسان گنگن / ایہ عورت ذات، ایہ حرص ناٹے / نیرو دا ظلم،
دینتاں دی بلی / منٹو دا قلم، نفرت دی گلی / جھانسی دی تپش، جتوڑ بلی / تارا دی آنکھ،
سی دا سرن / دی دی تڑپ، گھڑیاں دا ترن / لیلیٰ دا جگر، مجنوں دا بھجن / دینتاں دا
کرم منصور مرن / اک سندرتپ، اک میڈ طرب / ایہ گیت مرا، ایہ پریت تری /
ایہ عورت ذات، ایہ حرص ناٹے (35)

ایہناں موضوعاں توں اڈا اوہناں دی شاعری وچ عصری شعور تھاں تھاں جھلکدا اے کدھرے
اوہ وطن دے جواناں نوں ملک دی تقدیر بدلن ول راغب کردے نیں تے کدھرے کساناں دے گیت
گاؤندے نیں۔ دلش بھگتی دے گیت لکھدیاں ہوئے شہیداں دا ذکر کرنا نہیں بھلدے۔

موت شہیداں دی جو لوکیں مردے نیں / اوہ امیر تے تارے بن کے چڑھدے
نیں / جان جیہڑی وی / دلش دے لیکھے لکدی ہے / اوہ اسمائیں بدل بن کے
تردے نیں / موت شہیداں دی جو لوکیں مردے نیں (36)

ہندوستان دی آبادی تے اوہدے مسائل ویکھدیاں ہوئے اوہناں پر یوار نیوجن (خاندانی منصوبہ بندی) دے گیت لکھے۔

فرق مٹایا پنڈاں شہراں
پر نہ ہونیاں لہراں لہراں
ڈھول وچاؤ کرو منادی
بربادی پئی کرے آبادی⁽³⁷⁾

شوجی نظماں تے گیتاں توں علاوہ کچھ غزلاں وی لکھیاں۔ اوہناں دی غزل دا نمونہ ملاحظہ کرو۔

میرے نامراد عشق دا کیہڑا پڑا ہے آیا
مینوں میرے تے آپ ہی رہ رہ کے ترس آیا
میرے دل معصوم دا کچھ حال اس طرحاں ہے
سولی تے بے گناہ جیوں مریم کسے دا جایا⁽³⁸⁾

شوہوراں پنجابی دے نال نال کچھ اردو شاعری وی کیتی پر نامناں اوہناں نوں پنجابی شاعری توں ہی ملی۔ اردو شاعری دی اک مثال ویکھو

کچھ پوشیدہ، کچھ عیاں سی داستاں میرے میں ہے
اس سے بڑھ چڑھ کے ہے جو یہ بیاں میرے میں ہے
کچھ حجاب، کچھ تمنا، کچھ خلش کچھ اضطراب
کارواں در کارواں در کارواں میرے میں ہے⁽³⁹⁾

شاعری توں اڈ اوہناں کچھ افسانے وی لکھے پراوہناں دا تذکرہ گھٹ ہی کتے ملدا ہے۔

ایس ساری گل بات نوں اک پیرے وچ مقید کردیاں اسیں آکھ سکے آں کہ شوہوراں دا شمار اجو کے دور دے اوہناں شاعراں وچ ہوندا اے جو بارڈر دے دونوں پاسے مشہور و مقبول نیں۔ اوہ محض اک رومانوی شاعر ہی نہیں سکوں اوہناں کول موضوعاں دا تنوع موجود اے۔ صرف 36 ورہے ایس دنیا تے بتان توں بعد اوہناں شاعری دا اوہ نایاب خزانہ چھڈیا اے جو اوہناں دے ناں نوں پنجابی شعر و ادب وچ سدا جیوندار رکھے گاتے شکر گڑھ دے واسیاں داماں تے تران و دھاندار ہے گا۔

حوالہ جات

* لیکچرر (پنجابی) شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

- 1- WWW.Shakargarh.net 11 November, 2018
- 2- http://WWW.tribuneindia.Com 4 May 2003
- 3- Dawn 3 February 2009.

- 4- <http://WWW.sikh-heritage.Co.uk> 11 November, 2018
- 5- <http://WWW.linguateca.pt.Com>Shiv> 20 December, 2018
- 6- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو (لاہور: سانجھ پبلی کیشنز 2017ء) 310۔
- 7- <http://WWW.linguateca.pt.Com>Shiv> 17 January, 2019
- 8- <http://en.m.Wikipedia.org>. Shiv, 20 January 2019 5:00pm
- 9- BBC. interview on <https://m.youtube.com>, 2 February 2019
- 10- Ibid
- 11- Wikipedia.org. Shiv, 20 January 2019 5:00pm <http://en.m>.
- 12- <http://WWW.linguateca.pt.Com>Shiv> 20 December, 2018
- 13- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 379۔
- 14- <http://WWW.linguateca.pt.Com>Shiv> 20 December, 2018
- 15- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 401۔
- 16- <http://WWW.sikh-heritage.Co.uk> 11 November, 2018
- 17- Wikipedia.org. Shiv, 20 January 2019 5:00pm <http://en.m>.
- 18- <http://WWW.linguateca.pt.Com>Shiv> 20 December, 2018
- 19- Ibid
- 20- Ibid
- 21- BBC. interview on <https://m.youtube.com> 2 February 2019
- 22- علمی اردو لغت و ارث سرہندی (مؤلف) (لاہور: اردو، سائنس بورڈس ن)
- 23- مختصر اردو لغت (نیو دہلی: ترقی اردو بیورو طبع اول 1987)
- 24- فیروالغات، (لاہور: فیروز سنز، س ن)
- 25- ابوالعجاز حفیظ صدیقی۔ (مرتب) کشاف تنقیدی اصطلاحات (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان 1985ء) 91۔
- 26- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 57۔
- 27- BBC. interview on <https://m.youtube.com> 2 February 2019
- 28- Dawn 19 November 2012.
- 29- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 123-124۔
- 30- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 451۔
- 31- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 301-302۔
- 32- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 617-618۔
- 33- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 438-439۔
- 34- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 532,533,534۔
- 35- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 787-788۔
- 36- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 900۔
- 37- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 910۔
- 38- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 562۔
- 39- شوکمار بٹالوی۔ کلام شو، 928۔